

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KATOWICACH

SZKICE
ARCHIWALNO-HISTORYCZNE
nr 7

KATOWICE 2011

Komitet naukowy:

prof. dr hab. Marek Czapliński, prof. dr hab. Edward Długajczyk,
dr hab. Joanna Januszewska-Jurkiewicz, prof. dr hab. Ryszard Kaczmarek

Redaktor naczelny: Piotr Greiner

Sekretarz naukowy: Sławomira Krupa

Opracowanie redakcyjne: Grażyna Benduch

Tłumaczenia: Łukasz Kansy (j. angielski), Joanna Czuma-Sitek (j. niemiecki)

Opracowanie graficzne: Katarzyna Kwaśniewicz

Współpartnerzy projektu wydawniczego:

Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego

Towarzystwo Przyjaciół Archiwum

© Copyright by Archiwum Państwowe w Katowicach
Wydanie I, Katowice 2011

ISSN 1508–275X

Nakład 300 egzemplarzy

Adres redakcji: Archiwum Państwowe w Katowicach, ul. Józefowska 104, 40–145 Katowice
e-mail: kancelaria@katowice.ap.gov.pl <http://www.katowice.ap.gov.pl>

Skład: Frodo sp.j.
Druk: D&D sp. z o.o.

PIOTR GREINER

Mapa warzywniaka pana na Pszczynie księcia Friedricha Ferdinanda von Anhalt-Cöthen z 1805 roku

W przepastnych zasobach Archiwum Państwowego w Katowicach opieką archiwalną otaczana jest rękopiśmienna mapa wielkoskalowa¹ obrazująca rozplanowanie upraw w przypałacowym ogrodzie warzywnym panującego na przełomie XVIII i XIX wieku na Pszczynie księcia Friedricha Ferdinanda von Anhalt-Cöthen. Wydawało się na początku, że to jakaś tam, jedna z setek rękopiśmiennych map, które przechowuje pszczyński oddział Archiwum w Katowicach. Wzbudziła ona jednak nasze zainteresowanie badawcze na początku głównie z powodu wyrysowanej rozległej kwatery ogrodowej uprawy kartofli² – roboczo nazwaliśmy ją więc „mapą kartoflaną”, od nazwy warzywa wówczas na pruskim Górnym Śląsku ciągle egzotycznego, mimo usilnych starań lokalnej administracji postępującej za nakazami fryderycjańskiej, wrocławskiej i dalej berlińskiej władzy, która widziała w tej uprawie antidotum na powtarzające się klęski głodowe, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych XVIII wieku, powodowane nieurodzajem upraw zbożowych. Kartofel zdobędzie żołądek, a z czasem i podniebienie Górnoślązaków, tak bezpośrednio, jak i w przeróżnych przetworach, dopiero w kolejnych dekadach XIX wieku³. Jego uprawy staną się wówczas równorzędne w tym regionie z tradycyjnymi uprawami zbożowymi pod względem zajmowanej powierzchni. Przejdą w owym okresie do monokultury żywieniowej plebejskiej ludności na Górnym Śląsku. Skądinąd doprowadziła ona w latach 1844–1851, w wyniku przywleczonej z Ameryki zarazy kartoflanej, do katastrofy głodowej, która przetoczyła się od Irlandii po Rosję. Została opisana dla przestrzeni śląskiej wielokrotnie. Nic nie dorównuje tragizmowi opisów tyfusowej śmierci głodowej zawartych w naukowych, z autopsji pozyskanych, raportach wielkiego Rudolfa Virchova⁴. W formie artystycznej zostały ujęte w naturalistycznym dramacie „Tkacze” (*De Weber, Die Weber*) przez laureata Nagrody Nobla z literatury w 1912 roku Gerharda Hauptmanna⁵.

W Pszczyńskim, jak i na całym Górnym Śląsku, dzieje uprawy kartofli sięgają długo jeszcze czasów przedpruskich. Do jej spopularyzowania walenie przyczynić się mieli majstrowie sprowadzani do hut, a potem kopalń pszczyńskich, z saksońskich

¹ Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Pszczynie, zespół 17/53 Archiwum Ksiąząt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. XVIII/157.

² Używamy tu konsekwentnie historycznej na Górnym Śląsku nazwy kartofel, wywodzącej się z włoskiego wyrazu, wymawianego dawniej *tartuffel*, a odwołującej się do trufli, skąd wzięła się środkowo-europejska nazwa kartofel, zwłaszcza na obszarach oddziaływania leksyki języka niemieckiego, gdzie jest *Kartoffel*.

³ S. Michałkiewicz: *Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku (na przykładzie majątku Książ)*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 110–111; *Historia chłopów śląskich*. Red. S. Inglot. Warszawa 1979, s. 193; *Historia Śląska*. T. II 1763–1850. Cz. I 1763–1806. Pod red. W. Długoborskiego. Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 103–104.

⁴ R. Virchow: *Mittheilungen über die in Oberschlesien herrschende Typhus-Epidemie*. Berlin 1848.

⁵ P. Greiner: *Nobliści ze Śląska*. Gliwice – Opole 2005, s. 32–34.

włości Anhaltów. Saksończycy przekazać mieli umiejętność uprawy tej byliny zarówno księżęcom ogrodnikom, jak i górnośląskim siodłokom⁶. Stanowe państwo pszczyńskie, a w fryderycjańskich czasach powiat pszczyński, przodować miał na przełomie XVIII i XIX wieku w uprawie kartofli na całym Górnym Śląsku⁷. Jednak w ograniczonym ciągle do upraw ogrodowych areale. Poważniejszego znaczenia ekonomicznego dla gospodarki folwarcznej i chłopskiej ta uprawa nabrała dopiero w kolejnych dekadach XIX wieku, co było związane z przetrzuceniem jej z uprawy ogrodowej do polowej⁸. Na uwagę zasługuje źródłowa informacja, że w folwarcznym kluczu lędzińskim uprawiano na początku XIX wieku dwa gatunki kartofli: czerwone i tzw. dzikie (białe). Większe plony dawały ziemniaki dzikie, przeważnie 10–13 korców (750–975 litrów) z 1 korca (75 litrów) wysiewu. Przy uprawie ziemniaków czerwonych osiągnano nieco niższe plony, 6–12 korców (450–900 litrów), ale były one smaczniejsze. W porównaniu ze średnimi plonami na całym historycznym Śląsku – gdzie uzyskiwano w owym czasie z jednego korca wysiewu 4–6 korców (300–450 litrów) kartofli – były one stosunkowo wysokie⁹.

Wzrastające znaczenie gospodarcze kartofli z przełomu XVIII i XIX wieku w specyficznym wymiarze, ale jakże zasadnym jak się okazało z ekonomicznego wymiaru wyjątkowo dochodowego, ciągle obowiązującego przymusu propinacyjnego, odnotował kronikarz pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Heinrich Wilhelm Schaeffer, pisząc, że w latach „(...) 1799–1800 rozpoczęto tutaj produkcję wódki z ziemniaków, najpierw w gorzelnii w Suszcu”¹⁰. Konsekwencje odnotował w latach czterdziestych XIX wieku radykał Wilhelm Wolff: „W długim okresie poniżenia i niewoli, w jakiej górnośląscy chłopci utrzymywani byli przez rząd chrześcijańsko-germański i jego junkierstwo, jedyną pociechą, jedynym wzmocnieniem i połową pożywienia dla chłopca była wódka. (...) Na tym najważniejszym artykule spożywczym górnośląskiego chłopca robili oni [szlachta górnośląska] wspaniałe interesy”¹¹.

Uprawę ogrodową kartofli na stoły panów na Pszczynie rozpoczęto dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku. Wydaje się, że również na pańskich stołach powoli zdobywały uznanie smakowe. Stąd znaczenie wzmiankowanej mapy i pytania, jakie uprawy warzywne dominowały w ogrodach pałacowych obok kartofli i ponadto jakie warzywa wówczas w górnośląskich warzywniakach szlachty w ogóle uprawiano. Okazuje się, że w opisywanym przez mapę w czerwcu 1805 roku przypałacowym warzywniaku kartofle zajęły samodzielnie lub we współuprawie (typowej między rzędami) z kapustą i kalarepą 1,68 ha, tj. 44,8% wszystkich upraw! Nie wydaje się, że aż tyle potrzebowały pańskie stoły. Czy kartofle były już wówczas niejako „przy okazji” głównym pożywieniem pańskiej służby? Wymaga to dalszych badań w źródłach opisowych.

⁶ W nomenklaturze polskiej: kmieciom.

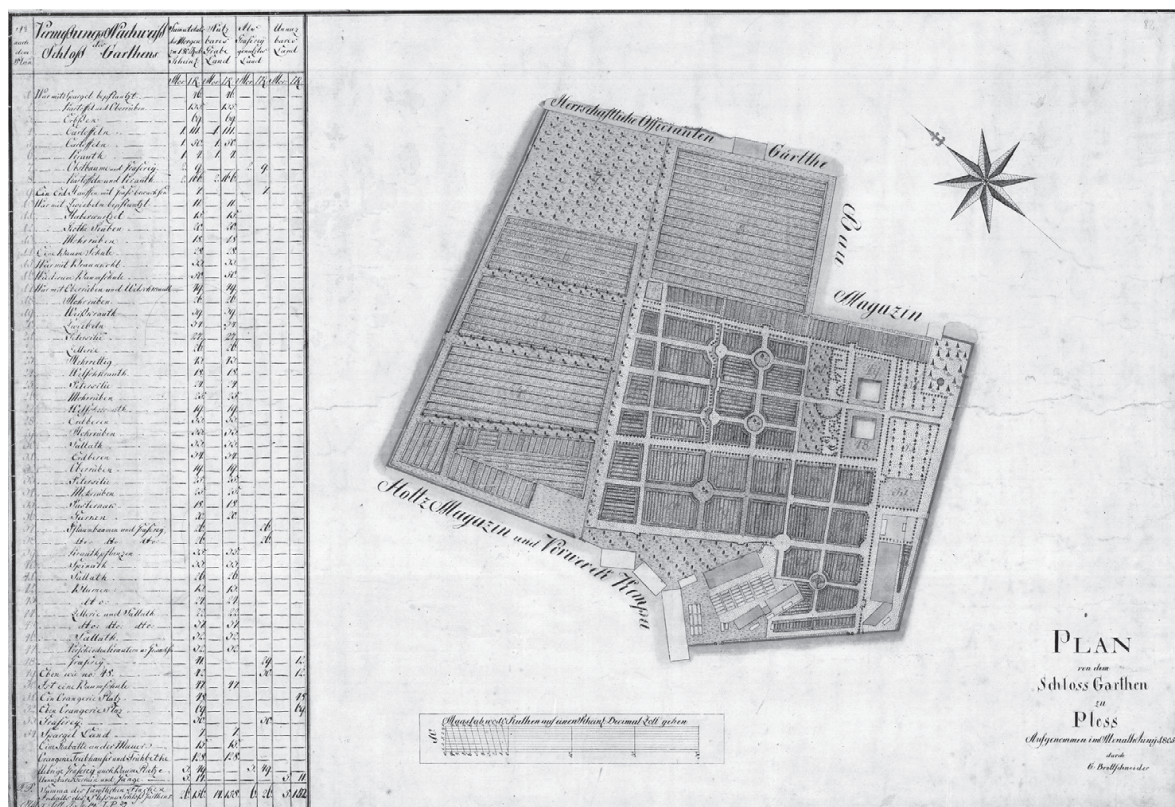
⁷ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach pszczyńskich od połowy XVII do początku XIX wieku*. Wrocław 1965, s. 112.

⁸ S. Michalkiewicz: *Gospodarka magnacka...*, s. 111; L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...*, s. 112.

⁹ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...* s. 101.

¹⁰ Henryk Wilhelm Fryderyk Schaeffer, *Kronika Wolnego Państwa Stanowego a od 1827 roku księstwa pszczyńskiego*. Tłumaczenie B. Spyra. Część I. Pszczyna b.r.w., s. 89.

¹¹ W. Wolff: *O przyczynach nędzy i zacofania chłopca polskiego na Śląsku*. [W:] *Śląsk w pierwszej połowie XIX wieku*. T. I: *Śląsk w latach 1806–1847*. Wybór źródeł. Oprac. W. Długoborski i K. Popiołek. Wrocław 1957, s. 99.

G. Brettschneider, *Schloss Garthen zu Pless*

Przedstawić w tym miejscu należy opis samej analizowanej mapy. Została za-tytułowana *Schloss Garthen zu Pless* przez jego autora G. Brettschneidera. Był on czynnym w tym okresie w powiecie pszczyńskim geometrą (*Conducteur*), autorem m.in. planu Pszczyzny z 1811 roku¹². Mapa ma wymiary w ramce 68,5 na 47 centymetrów i została wykonana w skali 1:800, w orientacji północno-zachodniej. Dzieli się na dwie nierówne części: zasadniczą, z rysunkiem rozplanowania upraw książęcego ogrodu oraz, w lewym boku zamieszczoną, niżej cytowaną tabelą z wykazem poszczególnych upraw. Elementy kartograficzne uzupełnia transwersalna podziałka (w calach i sążniach) oraz ozdobna róża wiatrów.

Mapa, poza zadanymi pytaniami o uprawę kartofli, przyniosła również odpowiedzi na pytania o uprawiane na początku XIX wieku na Górnym Śląsku inne warzywa w warzywniakach szlacheckich. Cały pański warzywniak w Pszczyńce, położony w zachodnio-południowej części obszaru dworsko-przypałacowego, graniczącego z folwarkiem Kempa, liczył 26 mórg¹³ i 156 prętów¹⁴, to jest spory areal 6,9 ha. W tym uprawy warzywne zajmowały 3,8 ha, a resztę inne instalacje ogrodowe, takie jak: trawniki, ścieżki, rabaty kwiatowe, kompostowniki, oranżerie, szklarnie, uprawy i szkółki drzew owocowych, zieleniki, rozsadniki.

¹² Patrz szerzej: P. Greiner: *Plany miast pruskiego Górnego Śląska z lat 1810–1811/1815*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 6, 2010, s. 16; P. Greiner, M. Mączka: *Bieruń na dawnych mapach*. [W:] *Bieruń. Monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek i ks. J. Myszor. Bieruń 2007, s. 15–24.

¹³ Morga (*Morge*) reńska, która liczyła 2553,21 m².

¹⁴ Pręt (*Ruthen*) reński, który liczył 14,18 m².

Dokładny rozkład upraw obrazuje poniższa tabela, która jest tłumaczeniem z tabeli umieszczonej na mapie.

Nr (kwatery)	Wykaz upraw	Razem		W tym uprawy		Trawniki		Bez upraw	
		Morgi	Pręty	Morgi	Pręty	Morgi	Pręty	Morgi	Pręty
1	Szparagi		46		46				
2	Kartofle i kalarepa		135		135				
3	Groch		69		69				
4	Kartofle	1	111	1	111				
5	Kartofle	1	50	1	50				
6	Kapusta	1	4	1	4				
7	Drzewa owocowe i trawnik	2	9					2	9
8	Kartofle i kapusta	2	166	2	166				
9	„Kupa ziemi” porośnięta trawą		7						7
10	Cebula		11		11				
11	Skorzonera		15		15				
12	Buraki czerwone		20		20				
13	Marchew		18		18				
14	Szkółka drzewek		28		28				
15	Modra kapusta		33		33				
16	Szkółka drzewek		50		50				
17	Kalarepa i włoska kapusta		49		49				
18	Marchew		26		26				
19	Biała kapusta		39		39				
20	Cebula		34		34				
21	Pietruszka		27		27				
22	Seler		26		26				
23	Rzodkiewka		43		43				
24	Kapusta włoska		18		18				
25	Pietruszka		24		24				
26	Marchew		25		25				
27	Kapusta włoska		19		19				
28	Truskawki		33		33				
29	Marchew		33		33				
30	Salata		33		33				
31	Truskawki		34		34				
32	Kalarepa		19		19				
33	Pietruszka		25		25				
34	Marchew		25		25				
35	Pasternak		18		18				
36	Ogórki		20		20				
37	Śliwy i trawa		26				26		
38	Śliwy i trawa		26				26		
39	Flance kapusty		35		35				
40	Szpinak		33		33				
41	Salata		26		26				

MAPA WARZYWNIAKA PANA NA PSZCZYNIĘ, KSIĘCIA FRIEDRICHA...

42	Kwiaty		13		13				
43	Kwiaty		24		24				
44	Seler i sałata		22		22				
45	Seler i sałata		37		37				
46	Sałata		32		32				
47	Różne zioła		37		37				
48	Trawnik		41				29		12
49	Trawnik		42				30		12
50	Szkółka		47		47				
51	Oranżeria		48						48
52	Oranżeria		69						48
53	Trawnik		30				30		
54	Szparagi		7		7				
bn	Rabaty pod murem		15		15				
bn	Szklarnia i inspekty		128		128				
bn	Trawnik z drzewami	3	49			3	49		
bn	Drogi i ścieżki	5	14					5	11
	RAZEM	26	156	14	158	6	26	5	152

Jakie jarzyny, prócz kartofli, uprawiane były na pańskie stoły w Pszczynie? Tu raczej jest bez większych niespodzianek. Oczywiście w największym arealowym wymiarze, tak typowym dla ogrodnictwa środkowoeuropejskiego, sadzono różne odmiany kapusty: białej¹⁵, włoskiej i modrej – w sumie razem pod uprawę kapusty przeznaczono 0,48 hektara, plus 0,74 hektara we współuprawie z kartoflami i dodatkowo jeszcze 0,5 ara na hodowlę flanc kapusty. Na uwagę zasługuje zwłaszcza uprawa modrej kapusty. Gdzieś tam modra kapusta spotkała się w na przełomie XIX i XX wieku z kluskami kartoflanymi (w odmianach „śląskiej” i „polskiej”) i mięsem wołowym zawiniętym w tzw. roladę w tradycyjnym od tego czasu świątecznym obiedzie Górnoszlązaków. Stąd jej wręcz historyczne znaczenie, które wymaga monograficznych badań, jak i genezy na świątecznym stole Górnoszlązaków tzw. rolady.

Ponadto uprawiano tradycyjnie: marchew (1,8 ara) i groch (1 ar) oraz w mniejszych zagonach buraki, cebulę i ogórki, a z „włoszczyzny”: seler, pietruszkę, sałatę, kalarepę i szpinak. Zauważyć należy zapomniane dzisiaj prawie zupełnie takie korzenne uprawy jak pasternak i skorzonera oraz ciągle mało popularne w naszym regionie szparagi (0,7 ara). Obok kartofli nieobecne były wówczas nawet w uprawach ogrodowych arystokracji górnośląskiej pozostałe importowane z Nowego Świata jarzyny, które dla nas wydają się niezastąpione, jak pomidory i fasola, a także różne dyniowate. Z uprawianych owoców zasługują na uwagę stosunkowo rozległe poletka upraw truskawek (wówczas nowinka ogrodnicza na Górnym Śląsku¹⁶) i wyróżnienie przez autora mapy upraw śliw. Czyżby te owoce były ulubionymi przez książąt Anhalt-Cöthen?

Mapa dostarcza kolejnych informacji do, zaniedbanych niestety od lat, badań nad dziejami gospodarczymi Górnego Śląska.

¹⁵ Dominowała ona w uprawach na całym Śląsku – por. *Historia chłopów śląskich...*, s. 118.

¹⁶ Owoce ten został uzyskany w ogrodnictwie europejskim w wyniku krzyżówek roślin amerykańskich i europejskich dopiero w połowie XVIII wieku.

PIOTR GREINER

Die Landkarte des Gemüsegartens des Herrn auf Pless des Fürsten Friedrich Ferdinand von Anhalt-Cöthen aus dem Jahre 1805

Zusammenfassung

Die Analyse der Landkarte im Mehrmaßstab, des Burggemüsegartens, angefertigt in Pless im Jahre 1805, auf der man die Einteilung des damals in Oberschlesien bestellten Gemüses darstellte. Fast die Hälfte des Areals besetzte schon damals die Kartoffelnbestellung, städig in dieser Zeit zur Garten- und nicht Feldbestellung begrenzt.

PIOTR GREINER

The Lord of Pszczyna Friedrich Ferdinand von Anhalt-Cöthen's Map of His Vegetable Garden

Summary

The analysis of the large scale map of the castle vegetable garden in Pszczyna created in 1805. The map shows the layout of beds for vegetables cultivated in Upper Silesia at the time. Half of the land was allocated for growing potatoes which were still at that time cultivated in gardens not in fields.